

TÓTH PÉTER

Görög egyházatyák a Corvinában II.*

II. Görög atyák latinul a Corvinában

A következőkben tehát sorra vesszük azon latin nyelvű korvinákat, amelyek görög atyák műveinek latin fordításait tartalmazzák, s tartalmukat feltárva és azonosítva egy-egy megjegyzés formájában megpróbáljuk elhelyezni őket a korabeli szellemi irányzatok kontextusában.

1. Aristeas

München, Bayerische Staatsbibliothek: Clm. 627 (1481)

CSAPODI (1973), Nr. 53; CSAPODI (1990), Nr. 109; *Ex Bibliotheca Corviniana: Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*. Bp. 2008. 91–93.

1. ff. 1r–3r: *Matthiae Palmieri in Aristeam de interpretatione LXX interpretum ad S. D. Paulum II. Pontificis Maximum praefatio*

2. f. 3r–80r: Aristeas: *Ad Philocratem de interpretatione LXX interpretum* CAVT 273

A Septuaginta legendás keletkezéstörténetét feltáró görög szöveget Matteo Palmieri (†1483) fordította latinra az 1460-as években. A fordításnak két recenziója ismeretes. A korábbi Palmieri Bartolomeo Malipiero (†1464) bresciai püspöknek ajánlotta, s a dedikációban kifejti, hogy a munkára egy bizonyos Iohannes Aretinus kérte fel,⁴¹ aki nem más, mint V. Miklós pápa bizalmasa s könyvtárának egyik meghatározó bővítője, Giovanni Tortelli.⁴² 1466–1468 között Palmieri újabb elő-

* A tanulmány a K75693 számú „Corvina Graeca” OTKA pályázat keretében készült.

⁴¹ A korábbi dedikáció egyetlen kéziratban maradt csak fenn (Milano, Biblioteca Nazionale Braidense, A D X 3, ff. 1r–3r), amelyet Sabbadini adott ki 1904-ben: SABBADINI, Remigio: *Aristea tradotto da Mattia Palmieri*. In: Uő: *Opere minori I. Classici e umanisti da codici latini inesplorati*. Padova, 1995. Anenore, 252: „mihi... familiaris tuus Iohannes Aretinus, vir quidem virtute et doctrina insignis, pregrandem codicem obtulit, in quo Aristeas ipse inscribatur”.

⁴² Tortellirol és a pápai könyvtár felállításában betöltött szerepéről I. MANCINI, Girolamo: *Giovanni Tortelli, cooperatore di Niccolò V nel fondare la Biblioteca vaticana*. = *Archivio Storico Italiano* (78.) 1920. 161–282.

szóval látta el a fordítást, amelyet ezúttal már az új pápának, II. Pálnak ajánlott. Később azután ez a szövegváltozat terjedt el és jelent meg nyomtatásban is, s a müncheni korvina is e későbbi, népszerűbb szöveget tartalmazza.⁴³ A szöveg lefordítása a reneszánsz során egyre érlelődő bibliakritika, a Szentírás különböző verziói kritikai összevetésének előfutára.⁴⁴ A szöveget valószínűleg mint a korban oly népszerű levélműfaj egy érdekes képviselőjét is fontosnak tartották, nem is szólva arról, hogy a mű talán a legfontosabb legitimációja annak a hellenisztikus és egyben humanista gondolatnak, hogy az isteni bölcsesség alapvetően héber kinyilatkoztatás, azaz isteni össze lehet egyeztetni a görög nyelvvel és kultúrával.⁴⁵

A levél legfontosabb üzenete azonban talán mégis a könyvtárgyarapítás dicsérete. Ariszteasz ugyanis a Septuaginta fordításának tervét a legendás alexandriai könyvtár, a Muszeion II. Ptolemaiosz által történő megalapításának kontextusába illeszti. Elbeszéli, hogy a királyi könyvtár vezetője „töménytelen pénzt kapott, hogy összegyűjtse, ha lehetséges, a világ összes könyvét”, amelyek száma a szöveg szerint az első év után már a kétszázhezret is meghaladta, ám a további cél az volt, hogy elérjék az ötszázhezretet. Éppen ezért akarták lefordíttatni görögre „a zsidók törvényeit is”, hogy így teljes és tökéletes legyen a gyűjtemény.⁴⁶ A fáraó tehát időt és pénzt nem kímélve valósította meg tervét, s így született meg az Ószövetség hetven bölcs által készített görög fordítása, s nem utolsósorban az eszményi könyvtár, amely a görög és latin klasszikusok művei mellett immár a Szentírást is tartalmazta.

Nyilván nem véletlen tehát, hogy már a latin fordítás voltaképpeni szponzorának, V. Miklós pápának az életrajzában is megtaláljuk, hogy könyvtára kiépítése közben „hűen követte Egyiptom neves királyának, Ptolemaiosz Philadelphosznak példáját”.⁴⁷ Az ő nyomán a könyvtáralapító fáraó képe a későbbiekben is fontos ideál volt a pápai udvar és a humanista könyvtárak gyűjtői számára.⁴⁸ Az Aristeas-

⁴³ BIANCA, Concetta: *Il soggiorno romano di Aristeo*. = Roma nel Rinascimento 1996. 36–41.

⁴⁴ A fordításról és a levél itáliai utóéletéről l. VACCARI, Alberto: *La lettera d'Aristea in Italia*. In: *Scritti di erudizione e di filologia. I. Filologia biblica e patristica*. Roma, 1952. 1–23: 6–10; TRINKAUS: i. m. 1970. (39. jegyzet) 2: 588.

⁴⁵ Az, hogy az Ariszteasz-levél voltaképpeni célja nem más, mint a Septuaginta görög szövege isteni ihletettségének legitimálása, mára már teljesen elfogadott tény; vö. COLLINS, Nina L.: *The Library in Alexandria and the Bible in Greek*. Leiden, 2000. Brill, 144–155.

⁴⁶ Vö. Ariszteasz levele Philokratészhez 9–11, SIMON L. Zoltán fordítása: *Apokrif levelek*. Bp. 1999. Telosz, 6.

⁴⁷ „Ptolomeum Philadelphum, inclutum Egypti regem, egregie admodum imitatus est”; vö. RIZZO, Silvia: *Per una tipologia delle tradizioni manoscritte di classici latini in età umanistica*. In: *Formative Stages of Classical Traditions: Latin Texts from Antiquity to the Renaissance. Proceedings of a conference held at Erice, 16-22 October 1993, as the 6th Course of International School for the Study of Written Records*. Eds.: Oronzo PECERE, Michael D. REEVE. Spoleto, 1995. Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 371–407: 388–389.

⁴⁸ Az Ariszteasz-levél és a reneszánsz könyvgyűjtés kapcsolatáról l. CANFORA, Luciano: *Il viaggio di Aristeo*. Roma–Bari, 1996. Laterza, 61–70, ahol a vonatkozó fejezetnek szemléletes módon ezt a címet adja: „Niccolò V come Tolomeo II”.

korvina megrendelésének hátterében tehát minden bizonnyal ott állhatott Mátyás azon igénye is, hogy magát – akárcsak V. Miklós – az alexandriai könyvtár alapítójának alakjával azonosítsa.

2. Athanasius

Bécs, ÖNB: Cod. Lat. 799. (1470 körül)

CSAPODI (1973), Nr. 74; CSAPODI (1990), Nr. 184.; GAIN, Benoit: *Traductions latines de Péres grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Édition des lettres de Basile de Césarée*. Bern, 1994. Peter Lang, 227–228. /Publications Universitaires Européennes, Série XV, Philologie et littérature classiques, 64/

1. f. 1r–31v: *De incarnatione contra Apollinarem* CPG 2231 (a szöveg – a prologus – eleje hiányzik, az eredeti incipit: *Qui dominum nostrum...*) f. 14r, 16r, 20r: szövegközi beírt görög kifejezések.

2. f. 31v–46v: *Liber Athanasii de apparitione dei verbi in carne* CPG 2806 (*Qui versute divinas scripturas intelligere volunt inhumana verba...*), f. 33r; 38r; 43r; 46r: szövegközi görög kifejezések.

3. f. 47r–52v: *Epistula ad Adelphium* CPG 2098 (*Dilectissimo et amantissimo Adelfio episcopo et confessori athanasii archiepiscopus et qui in Aexandria sunt fratres... Inspicientes litteris quae a tua veneratione scripta sunt...*), f. 48r; 50r; 50v; 52r: szövegközi görög kifejezések.

4. f. 52v–55r: *Epistula ad Maximum* CPG 2100 (*Inspicientes quae a te modo scripta sunt tuam quidem benevolentiam amplexus sum...*).

6. ff. 55r–56v: *Apollinaris Laodicensis: Ad Iovinianum* CPG 3665 (*Confitemur filium dei qui ante secula sempiternae es patre natus est...*).

7. f. 56v–62r: *Epistula ad episcopum Persarum* CPG 2294; *Epistula Dionysii Alexandrini ad Paulum samosatensem* CPG 1708 (*Sancta et divinitus inspirata scriptura antiquorum nobis actus enarrat deducens nos...*); f. 57v, 59r, 60r: görög terminus technicusok.

8. f. 62v–70r *De Trinitate Dialogus IV*. (csak a IV könyv: PG 28, 1249C–1264A) CPG 2284 (*Orthodoxus dixit corpus humanum habuit Christus an non. Apollenares respondit Non. Orthodoxus dixit Sed quale...*).

A kódexben fennmaradt művek, köztük számos kétes hitelű Athanáz-szöveggel, egy rendkívül fontos 9. századi firenzei kódexből származnak, amely egyedül őrizte meg a szövegek latin fordítását.⁴⁹ A korvina szövegeinek címe, beosztása, sőt sorrendje is pontosan megegyezik ezzel a kézirattal. Feltehető tehát, hogy közvetlenül

⁴⁹ A kézirat: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana: S. Marco 584, ff. 1–33. A kézitről I. MERCATI, Giovanni: *Codici Latini Pico Grimani Pio*. Vatican, 1938. 188–191. /Studi e Testi 75/; ill. újabban GAIN, Benoit: *Traductions latines de Péres grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Édition des lettres de Basile de Césarée*. Bern, 1994. Peter Lang, 227–228. /Publications Universitaires Européennes, Série XV, Philologie et littérature classiques, 64/

annak mintájára készülhetett, talán épp Firenzében.⁵⁰ A firenzei kódexet 1431-ben fedezte fel Ambrogio Traversari barátja, Niccolo Nicoli, s a korban nagy szenzáció volt.⁵¹ Tartalmát a 15. század folyamán részletekben és egészében is többször lemásolták,⁵² s a firenzei zsinat során gyakran használták a görögök ellen.⁵³ Az őskódex különleges értéke, hogy az egyes teológiai szakfogalmak latin megfelelői mellett nagyon gyakran tartalmazza azok görög eredetijét is, ami valószínűleg fontos lehetett a zsinati viták során. Nem véletlen tehát, hogy ezek a későbbi átiratokban, így a bécsi korvinában is egytől egyig szerepelnek.⁵⁴

A kódexet feltehetőleg Brassicanus vitte Bécsbe 1525-ös budai látogatása után, mivel a kötet utolsó szennylapján (f. 70v) saját kezű bejegyzése olvasható,⁵⁵ amely Phótiosz pátriárka *Bibliothéké* című műve Athanázra vonatkozó fejezetének Ognibene da Lonigo (†1474) által készített latin fordítását tartalmazza.⁵⁶ A szövegrészt Brassicanus feltehetőleg Athanáz műveinek első, Celsano-féle 1482-es kiadásából

⁵⁰ A bécsi katalógus 14. századi datálása (*Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. Wien, 1864. Gerold, 134) helyett De Marinis 15. századnak mondja a kéziratot, és toszkán eredetűnek tartja (DE MARINIS, Tammaro: *La Legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI. Notizie ed elenchi. I.* Napoli–Roma–Urbino–Firenze, 1960. 105); míg Otto Mazal 1470 körülre datálja (MAZAL, Otto: *Byzanz und das Abendland. Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Handbuch und Katalog*. Graz, 1981. 149); Benoît Gain szerint pedig inkább 1480 körül keletkezett; vö. GAIN: *i. m.* (49. jegyzet) 228.

⁵¹ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 274.

⁵² Így például: Firenze, Biblioteca Laurenziana: Fiesole 44, illetve Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. Lat. 70, vö. minderről részletesen: GAIN: *i. m.* (49. jegyzet) 227–228.

⁵³ Így például Giovanni Montenaro nevezetes beszédében a zsinat utolsó ülésén: „Item iste doctor in libro de incarnatione Verbi dicit...” – GIUSTINIANI: *i. m.* (29. jegyzet) 273, amely a kódex első darabját takarja.

⁵⁴ Minderről részletesen a görög terminusok teljes jegyzékével együtt l. GAIN: *i. m.* (49. jegyzet) 328–333.

⁵⁵ A kézírást már Denis 18. század végi katalógusa is Brassicanusénak tartotta (DENIS, Micahel: *Codices Manuscripti Theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis Latini Aliarumque Occidentis Linguarum 2,1 Codices a Caroli VI temporibus bibliothecae illatos complexum, I.* Vindobonae, 1799. Trattner, Nr. 262), s ezt az azonosítást vette át a bécsi kódexek 19. századi leírása (*Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et orientales in Bibliotheca Palatina asservatorum, I.* Vindobonae, 1864. Caroli Geldoni, 135) és a későbbi szakirodalom (SIMON, Frank: *Athanasius Latinus Zur handschriftlichen Überlieferung einer frühen lateinischen Übersetzung von Athanasiana und Pseudathanasiana*. In: *Ariana et Athanasiana. Studien zur Überlieferung und zu philologischen Problemen der Werke des Athanasius von Alexandrien*. Eds.: METZLER, Karin, SIMON, Frank. Opladen, 1991. Westdeutscher Verlag /Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 83/ 87–135: 99. 36. jegyzet is.

⁵⁶ PHÓTIOSZ: *Bibliothéké* 149. (Vö. PG 25, cclxxvii, ahol a latin fordítást Petrus Nanniusnak (†1557) tulajdonítják). A Phótiosz-féle „Athanáz-szócikk” Bésszarión egyik görög Athanáz-kódexének (Firenze, Biblioteca Laurenziana, San Marco 695, f. 1v.) élén szerepelt.

másolhatta ki.⁵⁷ A kötet talán azonos lehet azzal az *Athanasius*-szal, amelyet Brassicanus 1525-ös budai látogatásának leírásában, Salvianus-kiadásnak előszavában említ.⁵⁸

3. *Basilius 1.*

Bp. OSzK: Clmae 415 (1470 körül)

CSAPODI (1973), Nr. 102; CSAPODINÉ (1978), Nr. 13; CSAPODI (1990), Nr. 36.

1. ff. 1r–2v: *Praefatio ad beatissimum patrem summum pontificem Eugenium Quartum in oblatione beati Basilii Contra Eunomium e Graeco in Latinum traducti*
2. ff. 2v–4r: *Georgii Trapezuntii ad reverendissimum patrem Bessarionem cardinalem exhortantem ad traductionem magni Basilii responsio*
3. 4r–99v: *Adversus Eunomium* CPG 2837
4. ff. 99v–156: *De Spiritu Sancto* CPG 2839

Nagy Szent Vazul két, a firenzei zsinaton legtöbbet vitatott művének Trapezuntiosz által 1442-ben készített latin fordítása. A kézirat maga 1472 előtt Vitéz Jánosé lehetett.⁵⁹

4. *Basilius 2.*

Bp. OSzK: Clmae 426 (1470–1490 közt)

CSAPODI (1973), Nr. 106; CSAPODI (1990), Nr. 44.

1. f. 1r: *[Prologus Eustathii] Eustathius Syncleticae germane diaconissae*
2. ff. 1r–42r: *Hexameron* CPG 2835

A latin fordítást egy bizonyos Eustathius készítette még a 4–5. század fordulóján.⁶⁰ A szöveg a 15. század végén a keresztény újplatonizmusnak a Teremtés és

⁵⁷ Ognibene ugyanis Bésszarión görög kódexe alapján készítette el az Athanáz-korpusz latin fordítását, s később ez volt lett az első nyomtatásban is megjelent Athanáz-gyűjtemény, így aztán a Fóthiosz-részlet a későbbiekben állandó kísérője lett az Athanáz-műveknek. Valószínűleg ezért másolhatta bele Brassicanus is a kódexbe. Minderről részletesen: FIASCHI, Silvia: *Un codice del Bessarione alla base della „princeps” di Atanasio nella versione di Ognibene da Lonigo*. In: „Editiones principes” delle opere dei padri greci e latini: Atti del Convegno di studi della Società internazionale per lo studio del Medioevo latino (SISMEL), Certosa del Galluzzo, Firenze, 24–25 ottobre 2003. Roma, 2006. SISMEL Edizioni del Galluzzo, 230.

⁵⁸ SALVIANUS: *De vero iudicio et et providentia Dei [...] libri VII*. Paris, 1575. 10: „Athanasij [...] infinita opera”.

⁵⁹ A kódexről és a fordítóról l. EKLER Péter: *Adalékok a korvinák történetéhez. Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák*. = Magyar Könyvszemle (123.) 2007. 265–277: Nr. 5.

⁶⁰ A fordításról l. ALTANER, Berthold: *Eustathius, der lateinische Übersetzer der Hexameron-Homilien Basilii des Grossen*. = Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft (39.) 1940. 161–170.

a Genezis könyvére való gyakori hivatkozásai nyomán vált igen népszerűvé,⁶¹ annyira, hogy a század végén két újabb latin fordítása is megjelent.⁶²

5. Chrysostomus 1.

Bécs, ÖNB: Lat. 977 (Firenze, 1465)

CSAPODI (1973), Nr. 170; CSAPODI (1990), Nr. 187; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, Nr. 23.

Dialogus de sacerdotio CPG 4316 (*Incipit liber dialogi sancti Johannis Chrysostomi Constantinopolitani episcopi et sancti Basilii Ceasariensis episcopi college beati Gregorii Nazanzeni qui intitulatur de dignitate sacerdotali – Mihi quidem multi fuerunt amici et amicitie iura...*) Vitéz János sorközi és marginális bejegyzéseivel.

A papságról szóló dialógust már a 8. század végén lefordították latinra,⁶³ s ez a fordítás a Karoling-kortól kezdve igen elterjedt Nyugaton: sokan olvasták és idézték a középkorban. A 15. századi humanista kéziratokban azután különösen népszerűvé vált, igen gyakran előfordult.⁶⁴ Ennek nyomán azután néhányan a korai latin fordítást is Traversarinak tulajdonították,⁶⁵ míg mások szerint Lilio Tifernate (†1486) készítette.⁶⁶ A probléma azonban az, hogy néhány, a humanista kódexre

⁶¹ Eustathius fordításának szerepéről l. PERROSA, Alessandro: *Un codice della Badia fiorentina con postille del Poliziano*. = *Rinascimento* (21.) 1981. 29–51.

⁶² A szöveget először Lampugnino Birago fordította le II. Pál pápa számára (Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 302, vö. *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*. Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, a cura di S. GENTILE, Milano, 1997. 350–353), majd szinte azonnal elkészült egy újabb változat, melyet Johannész Argüropulosz készített IV. Sixtus számára (Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 301, vö. *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*. Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana a cura di S. GENTILE, Milano, 1997. 366). Minderről l. STINGER, Charles: *Greek Patristics and Christian Antiquity in Renaissance Rome*. In: *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*. Binghamton, 1982. 153–169; 158–159; ill. STINGER: i. m. 1998. (36. jegyzet) 230.

⁶³ MALINGREY, Anne-Marie: *La tradition manuscrite du De sacerdotio de saint Jean Chrysostome à la lumière du 'vetus interpret latinus'*. In: *ANTIDORON I. Hommage à Maurice Geerard pour célébrer l'achèvement de la Clavis Patrum Graecorum*. Wetteren, 1984. 27–32.

⁶⁴ A korai kódexek jegyzékét részletes irodalommal l. LORINI, F.: *Una traduzione latina del Peri hierosunes di Giovanni Crisostomo attribuita ad Ambrogio Traversari*. = *Aevum* (73.) 1999. 549–570: 561–564.

⁶⁵ Így például Jean Jouffroy (†1473) francia bíboros, aki már egy 1460-as, saját könyveiről készített jegyzékben azt írta, hogy a „*De sacerdotio et eius dignitate liber vj ab Ambrosio ipso*” lett latinra fordítva. Vö. Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 409, f. 121v. A kézírás fakszimiléjét l. *Umanesimo...* (62. jegyzet) 284. Ennek nyomán számos későbbi, a humanizmussal foglalkozó tudós Traversari fordításának tekintette a művet, így pl. STINGER: i. m. 1977. (10. jegyzet) 131–132, illetve nyomában néhányan, minderről l. LORINI: i. h. (64. jegyzet) 555–559.

⁶⁶ BANDINI, Alessandro M.: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, vol. IV. Florentiae, 1777. 447–448.

jellemző apróbb olvasati problémától eltekintve a – már a 9–10. századi kódexekben előforduló – latin szöveg szinte teljes egészében megegyezik a humanista kéziratokban, így például a bécsi korvinában is található szövegváltozattal. Így ezek minden bizonnyal vagy a régi fordítás egyszerű átiratai, vagy – ha Traversari „keze” tényleg felfedezhető a szövegben – a régi fordítás egyfajta javított, aktualizált verzióinak tekintendők. Traversari és a latin szöveg kapcsolatának kérdése azonban mindeddig még nem dőlt el megnyugtatóan.

Annyi azonban bizonyos, hogy a bécsi korvina szövege egyértelműen a latin fordítás 15. századi humanista változatát tükrözi, s írásában, kiállításában és szövegezésben nagyon közel áll egy Giovanni di Piero da Stia (†1476) által Firenzében másolt kódexhez, amely a *Dialógus* mellett Lilio Tifernate további Aranyszájú-fordításait őrzi.⁶⁷ A bécsi korvina eredetileg Vitéz János tulajdonában lehetett, s a margón feltehetőleg az ő szövegkritikai jellegű bejegyzései olvashatók; a kötet minden bizonnyal az ő gyűjteményéből került Mátyás könyvtárába.⁶⁸

A dialógust a reneszánsz nagyon nagyra értékelte, mivel ebben a szövegben látták a platóni dialógus keresztény célra történő felhasználásának egyik legszebb példáját. Népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy a 16. században Pomilio Amaseo (†1585) újra lefordította latinra.⁶⁹

6. Chrysostomus 2.

Bp. OSzK: Clmae 346 (1485–1490)

CSAPODI (1973), Nr.171; CSAPODI (1990), Nr. 28.

1. ff. 1–64v. Homiliae XVIII. in epist. I. ad Tymotheum CPG 4436 (*Vnvs ex apostoli discipulis timotheus fuit...*)

2. ff. 64v–102v. Homiliae VI. in epist. II. ad Tymotheum. CPG 4437 (*Qvid sibi uult...*)

3. ff. 102v–126. Homiliae VI. in epist. ad Titum. CPG 4438 (*Vnus ex Pauli socijs hic fuit...*)

4. ff. 126v–137. Homiliae III. in epist. ad Philemonem. CPG 4439 (*Primum necessario dicendum...*)

5. ff. 137–155. Epistolae III. ad Olympiadem matronam. CPG 405 (*Dominae... Olympiadi ... Age rursus meroris tui* – a harmadik levél vége hiányzik.)

A homíliák és levelek mind Traversari fordításai, aki a páli levelek kommentárjainak lefordításával Aranyszájú műveinek meglevő latin korpuszát kívánta kiegészíteni, míg az özvegy Olümpiaszhoz írt levelek a vigasztaló levél klasszikus

⁶⁷ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Pl. 14 dext. 3, ff. 1r–70v, amelyben a *Dialogus* után Aranyszájú *De patientia Iob* és *De Paenitentia* című műveinek latin fordításait találjuk. A kötetről részletesen l. *Umanesimo...* (62. jegyzet) 300–301.

⁶⁸ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, Nr. 23.

⁶⁹ STINGER: i. m. 1977. (10. jegyzet) 175–176.

keresztény példái.⁷⁰ Az exegetikai művek és a három levél ugyanebben a kontextusban szerepel egy firenzei kéziratban is, amelyet Traversari feltehetőleg saját maga írt, elképzelhető tehát, hogy ez a kódex szolgált a korvina mintájául is.⁷¹

7. *Chrysostomus* 3.

Varsó, Biblioteka Narodowa: Ms. Lat. F. vel. I. 99 (Firenze, 1485–1490 közt; 1944-ben megsemmisült)⁷²

1. f. 1r–197v: Homiliae I–XXIX in Epistolam ad I Corinthios CPG 4428
2. f. 197v–212v: Ecloga de filiorum educatione CPG 4684 (27)⁷³
3. f. 212v–221r: Ecloga de peccato et confessione CPG 4684 (24)
4. f. 221r–229r: Ecloga de morte et interpretatione epistolae ad Thessalonicenses CPG 4684 (31)
5. f. 230r–234v: Ecloga de imperio, potestate et gloria CPG 4684 (21)
6. f. 234v–243r: Ecloga de virtute et malitia (26)
7. Adversus Iudaeos homiliae VI. CPG 4327

A kódex darabjai – a Zsidók ellen írott homíliák kivételével, amelyeket még Traversari fordított latinra 1424-ben⁷⁴ – Francesco Griffolini Aretino (†1470 k.) fordításait tartalmazzák, aki a Korinthusi levél magyarázatát 1457-ben, az Aranyszájú különböző műveiből kivonatolt tematikus válogatásokat, az ún. eklogákat pedig 1452–1453-ban fordította latinra, s ezek általában Griffolini többi fordításával együtt hagyományozódtak a kéziratokban.⁷⁵ Szinte pontosan ugyanebben a kontextusban találhatók Griffolini Aranyszájú-fordításai egy 1462–1467 között másolt

⁷⁰ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 152–153.

⁷¹ Pl. Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Soppr. J VI 6 (574), amely feltehetőleg Traversari saját példánya; vö. SOTTILI, Agostino: *Autografi e traduzioni di Ambrogio Traversari*. = *Rinascimento* (5.) 1965. 3–15: 9–10.

⁷² A kézirat részletes leírását lásd: KORZENIOWSKI, J.: *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich*. = *Archiwum do Dziejów Literatury i oświaty w Polsce* (11.) 1910. 10–13; ill. ennek nyomán KRISTELLER, Paul Oscar: *Iter Italicum: a Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*. 5. Leiden, 1990. Brill, 178. Kristeller leírása azért is különösen fontos, mert Csapodi Csaba katalógusában a művek egymásutánja teljesen fel van keveredve, vö. CSAPODI (1973) Nr. 175. A kézirat megsemmisülését a könyvtár munkatársa, Slawomir Szyller kérésére egy 2010. januári levelében külön is megerősítette.

⁷³ Ehhez az eklogához feltehetőleg hozzámásolták még a kéziratokban rendszerint ezután következő *Ecloga de futuro iudicio* című összeállítást is, amit a katalógusok készítői feltehetőleg nem vettek észre a kéziratban, pedig az első darab mérete (mintegy 14 fólió) arra utal, hogy itt valószínűleg két eklogáról lehet szó. Az eklogák körülbelül hasonló méretű firenzei kéziratában (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Fiesolano 41) ugyanis az első egység 6 (ff. 316v–319r), míg a következő négy fólió terjedelmű (ff. 319r–323r).

⁷⁴ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 131.

⁷⁵ MANCINI, Girolamo: *Francesco Griffolini, cognominato Francesco Aretino*. Firenze, 1890. Tip. di G. Carnesecchi e figli, 23–24.

díszes firenzei kódexben, amely szintén a Korintusi levélhez írott homíliákkal kezdődik, majd néhány más exegetikai mű után az eklogák ugyanezen darabjait és végül az *Adversus Judaeos* tartalmazza.⁷⁶ Valószínűnek tűnik tehát, hogy az elpusztult varsói korvina egy ezen firenzei darab alapján készült válogatás lehetett, amely alapvetően Griffolini Khrüszosztomosz-fordításait gyűjti egybe.

8. *Ps.-Clemens*

BEK: Cod. Lat. 3 (1472 előtt)
MEZEY (1961), Nr. 3.; CSAPODI (1973), Nr. 201; CSAPODI (1990), Nr. 8; MEZEY-TÓTH (2006), Nr. 3.

Recognitiones cum epistola Clementis ad Iacobum – CPG 1015 (5) és (3)

A két szöveget még Rufinus fordította latinra a 4. század végén. A reneszánsz korában a kelemenai iratokat az egyház őskoráról tudósító fontos történeti dokumentumnak, szinte egyháztörténeti munkának tekintették.⁷⁷

9. *Cyrillus Alexandrinus*

Bp. OSzK: Clmae 358 (datálása és eredete bizonytalan, eleje kitépve)
CSAPODI (1973), Nr. 217; CSAPODI (1990), Nr. 30.

f. 1–126 S. Cyrillus archiepiscopus Alexandriae: *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate* CPG 5215 (Csak a szöveg egy részét [PG 75, 59, CD–610 BC] tartalmazza, a többi hiányzik.)

Geórgiosz Trapezuntiosz fordítása 1486-ból; a mű a firenzei zsinaton az egyik leggyakrabban idézett görög tekintély volt, teljes fordítása is ezért készült el.⁷⁸

10. *Ps.-Cyrillus*

Bécs, ÖNB: Lat. 1037 (1443) (f. 72r)
CSAPODI (1973), Nr. 219; CSAPODI (1990), Nr. 188.

f. 1–72. *Speculum sapientiae – Tractatus qui dicitur apologeticus doctoris Cirilli de Greco in Latinum translatus divisus in IV libros primus est contra impudentiam secundus contra superbiam tertius contra cupiditatem et quartus contra luxuriam*

⁷⁶ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Fiesolano 41. A kódexről részletesen l. *Umanesimo...* (62. jegyzet) 306–308.

⁷⁷ Vö. pl. Mirandolánál: *Apologia (De Salute Origenis disputatio)*. In: SABBADINI: i. m. 1995. (41. jegyzet) 204. „Clemens apostolorum discipulus, qui Romanae ecclesiae post Apostolos episcopus et martyr fuit, libros edidit, qui appellantur Recognitiones, in quibus cum ex persona Petri doctrina quasi vere Apostolica ex ponatur.”

⁷⁸ A kódexről és a fordítóról l. EKLER: i. h. 2007. (59. jegyzet) Nr. 10.

A szöveg címe félrevezető, a kódexben fennmaradt mű ugyanis egy középkori exemplumgyűjtemény, amelyet feltehetőleg a 14. század elején élt domonkos Bongiovanni da Messina írt, s amelyet a kézirati hagyomány egy része a 4. század elején élt Jeruzsálemi Szent Cirillnek tulajdonít.⁷⁹ A téves attribúció oka talán az lehetett, hogy a szerző egy másik fordítás, a *Kalila és Dimna* néven ismert arab mesegyűjtemény négyes felosztását követte, s erre utalást is tett. A 'Cyrillus' név megjelenése talán a 'Calyla' cím eltorzulása miatt jelent meg a kéziratok élén.⁸⁰ A mű maga egyébként a középkor egyik legnépszerűbb könyve volt: már a 15. században többször lefordították németre, egész korán elkészült cseh fordítása is, s a latin szövegből is számos késő középkori kéziratot ismerünk.⁸¹ A „korvina” tehát feltehetőleg egy hasonló, 15. század elejéről származó középkori kódex lehet, amelyet talán éppen e téves attribúció miatt mint a híres Cirill – a felirat szerint egyértelműen – görögből latinra fordított művét soroltak be a könyvtárba, s kötötték jellemző korvinakötésbe. Az is elképzelhető azonban, hogy mint számos – az aesopusi állatmesékhez hasonló – apró történetet tartalmazó oktatási segédkönyvet tartották számon.⁸²

11. Damascenus

Bp. OSzK: Clmae. 345 (Firenze, 1485–1490)
CSAPODI (1973), Nr. 220; CSAPODI (1990), Nr. 27.

1. ff. 2–91v: S. Iohannes Damascenus: *De fide orthodoxa* I–IV. CPG 8043 (Burgundio de Pisa fordításában)
2. ff. 92–133: Anselmus Cantuariensis: „*Liber monologion*.” (PL 158, 141–224)
3. ff. 133v–145. Anselmus Cantuariensis: *Proslogion* (PL 158, 223–242)
4. ff. 145–190v. Anselmus Cantuariensis: *Liber cur deus homo* (PL 158, 359–432)
5. ff. 190v–214v. Anselmus Cantuariensis: „*Liber de processione Spiritus sancti*.” (PL 158, 285–326)
6. ff. 214v–218: Anselmus Cantuariensis: „*Epistula ad Valerianum*” [!] „*Nuemburgensem Episcopum De fermentato et azimo*.” (PL 158, 541–548)
7. ff. 218–272. Eadmerus monachus: „*Liber Anselmi De Voluntate triplici vel de similitudinibus*.” (PL 159, 605–702)

⁷⁹ KAEPEL Nr. 699, ill. BLOOMFIELD 5372.

⁸⁰ SABBADINI, Remigio: *Il "Quadripartitus" di Bongiovanni da Messina*. = Giornale storico della letteratura italiana (90.) 1927. 216–219. A szerzőség kérdéséhez újabban l. Palmer kiváló áttekintését: PALMER, Nigel: *Rezension von Bodemann, Ulrike: Die Cyrillusbücher und ihre deutsche Übersetzung durch Ulrich von Pottenstein* = Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (116.) 1994. 137–146.

⁸¹ A német fordításról l. BODEMANN, Ulrike: *Die Cyrillusbücher und ihre deutsche Übersetzung durch Ulrich von Pottenstein Untersuchungen und Editionsprobe*. München, 1988. Artemis; a cseh fordításról l. TRÍSKA, Josef: *Předhusitské bajky*. Praha, 1990. Vyšehrad, 67–89. A latin szöveghagyományról részletesen beszél Bodemann fent idézett műve (55–73).

⁸² Sabbadini szerint Gregorio Correr a mantuai iskolájában a gyűjteményt 'fabellae ex earum genere, quae apologi nominantur' néven együtt használták Aesopus meséivel az oktatásban. Vö. SABBADINI: *i. m.* 1995. (41. jegyzet) 216.

8. ff. 272v–290v. Anselmus Cantuariensis: „*Liber de conceptu uirginali et de originali peccato.*” (PL 158, 431–464)

9. ff. 290v–292. Anselmus Cantuariensis: *Epistola secunda ad Walerannum. De sacramento ecclesiae.* (PL 158, 551–554)

Az első helyre másolt szöveget, Damaszkuszi Szent János *Az igaz hit kifejtése* című munkáját Burgundio da Pisa (†1193) fordította latinra a 11. században. A szöveg a görög egyház legalapvetőbb hittételeinek rövid bemutatását és magyarázatát tartalmazza, s természetesen a Szentháromság dogmájának részletes bemutatásával kezdődik. Az, hogy ez a mű éppen Anselmusnak az 1054-es egyházszakadás után a görögök ellen írt műveivel együtt szerepel a korvinában, nyilvánvalóvá teszi, hogy a kódex voltaképpen a firenzei zsinat szellemében fogant görögellenes polemikus gyűjtemény. A kézirat a két egyház évszázados vitái során előkerült szinte valamennyi kérdésben állást foglal, a Szentlélek eredetétől kezdve az eredendő bűn tanításán keresztül egészen a liturgián használt kovászos és kovásztalan kenyérrel kapcsolatos eucharisztikus vitákig.⁸³ Az, hogy a kötetben egy görög és egy latin egyházatyá művei szerepelnek egymás mellett, szinte képszerűen illusztrálja a firenzei zsinat egyik legfontosabb tételét a görög és latin egyházatyák concordiájáról.⁸⁴ Az azonban érdekes, hogy e kérdések még a zsinat után csaknem ötven évvel is olyan komoly érdeklődésre tarthattak számot, hogy Mátyás könyvtára számára egy rendkívül elegáns díszkódexben rendelték meg őket.

12. Didymus

New York, Pierpont Morgan Library: MS. 496 (Firenze, 1488)

CSAPODI (1973), Nr. 224; CSAPODI (1990), Nr. 115.; GAIN, Benoit: *Traductions latines de Pères grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Édition des lettres de Basile de Césarée.* Bern, 1994. Peter Lang, 200–203. /Publications Universitaires Européennes, Série XV, Philologie et littérature classiques, 64/

1. f. 2r–37v: Didymus: *De Spiritu Sancto* CPG 2544.

2. f. 38r–62v: Ps.-Eusebius Vercellensis *De Trinitate libri XII* CPL 105 (CPPM 1351).⁸⁵

3. f. 63r–71r: Cyrillus Ep. 41. CPG 5341 a firenzei Laur. 584-ból (22)

⁸³ Ez utóbbi, az ún. kovásztalan (azymita) vita a későbbiekben is az egyik legvitatottabb kérdés volt a két egyház között; vö. SMITH, Mahlon H.: *And taking bread....: Cerularius and the Azyme Controversy of 1054.* Paris, 1978. Editions Beauchesne.

⁸⁴ Giovanni Montenero például a zsinat utolsó ülésén a görög patrisztikus idézetekből álló szónoklatát is ezekkel a szavakkal vezette be: „Sequentes ordinem primo institutum transimus ad auctoritates sanctorum Graecorum, ut ex illis testimoniis innotescat concordia sanctorum Latinorum et Graecorum.” In: GIUSTINIANI: *i. m.* (29. jegyzet) 269.

⁸⁵ A szöveg szerzőségének kérdése egyelőre tisztázatlan, annyi azonban bizonyos, hogy nem egy görög mű fordítása, hanem eredetileg is latinul íródott valamikor a 4. század végén; a kéziratok Athanáznak, Vigiliusnak és Vercelli Eusebiusnak egyaránt tulajdonítják. Vö. DATTRINO, Lorenzo: *Il De Trinitate pseudoatanasiano.* Roma, 1976. Institutum Patristicum Augustinianum, 10–12; 120–122.

4. f. 71r–78v: Cyrillus Ep. 40. CPG 5340 a firenzei Laur. 584-ből (23)
5. f. 78v–82r: Cyrillus Ep. 45. ad Succensum CPG 5345 a firenzei Laur. 584-ből (24)
6. f. 82v–86r: Cyrillus Ep. 46. ad Succensum CPG 5346 a firenzei Laur. 584-ből (25)
7. f. 86r–87v: Cyrillus Ep. 44. ad Eulogium CPG 5344 a firenzei Laur. 584-ből (26)
8. f. 88r–91v: Proclus Hom. I. De S. Maria CPG 5800 a firenzei Laur. 584-ből (27)
9. f. 92r–225v: Johannes Climacus: *Scala Paradisi* CPG 7852

A Didymus-korvina tartalmi értékeléséhez és a szövegek szellemtörténeti kontextusához Pócs Dániel tanulmánya után nehéz bármit is hozzátenni. Pócs meggyőzően bizonyítja, hogy a kéziratban szereplő művek milyen fontos szerepet játszottak a firenzei zsinat dogmatikai vitáiban, még érdekesebb azonban annak bemutatása, hogy ezek a szövegek a zsinati viták lezajlása után miként termékenyítették meg az új humanista teológiát.⁸⁶ Mindehhez csupán annyit tehetnénk hozzá, hogy a kódex második részében, a Didümosz-munka után szereplő szövegek (Nr. 3–8) szintén zsinati iratok, s éppen abból a 9. századi firenzei kódexből származnak, amelyből az Athanasius-korvina összes szövege.⁸⁷ A címük, s ami talán még meggyőzőbb, a sorrendjük is megfelel az ebben a kéziratban látható struktúrának.⁸⁸ Nyilvánvaló tehát, hogy ezek dogmatikai jellegük miatt kerültek a Didümosz-traktátus mellé, s így alkotnak egységes szentháromságtani dogmatikai-polemikus gyűjteményt. Ennek végére került be az Ambrogio Traversari által 1419-ben házfőnöke, Matteo prior számára újrarendelt *Scala Paradisi*.⁸⁹

Már Pócs Dániel tanulmánya is felveti azonban a kérdést, miért kellett megrendelni és ilyen különleges illuminációval ellátni egy görögellenes polemikus gyűjteményt csaknem fél évszázaddal a zsinat lezárása után.⁹⁰ A probléma megoldását ő a korabeli Firenzében érlelődő neoplatonikus filozófia teológiai indíttatásában véli felfedezni. A gyűjtemény voltaképpen rendeltetésével kapcsolatos véleményét szerintem tovább erősíti a kötet utolsó darabja, Létras Szent János *A mennyei lajtorja* című művének jelenléte is. A 6. századi Sinai-hegyi apát 30 fejezetre tagolódó munkája ugyanis Jákób mennyekbe vezető lajtorjájának (Gen 28, 11–12) mintájára

⁸⁶ Pócs: *i. h.* (4. jegyzet) 162–166.

⁸⁷ Vö. fentebb 51–52. jegyzet.

⁸⁸ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, S. Marco 584, ff. 60v–78r. ill. MERCATI: *i. m.* (49. jegyzet) 189–190.

⁸⁹ A szövegnek ekkorra már létezett egy, a 14. századi Angelo Clareno de Cingoli által készített latin fordítása, ez azonban Traversari szerint nehezen érthető, szó szerinti fordítás volt: „ad intelligendum difficillima, quia, qui prior transtulit [...] inhesisset litterae [...] et de verbo ad verbum transtulisset”. Vö. *Ambrosii Traversarii Epistolae Latinae II.* Bologna, 1968. Forni, 962–963. Ezért ő inkább újrarendeltette a művet, hogy annak szellemisége világosan megragadhatóvá váljék: „ut sensus illius autoris aptius atque lucidius promerem”. A szöveg Traversari-féle fordítása később rendkívül népszerű lett, s számos kéziratban maradt fenn. Vö. STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 15–16, 110–112; ill. újabban VARALDA, Paolo: *Per la conoscenza di Giovanni Climaco nell'occidente latino fra trecento e quattrocento.* In: *Padri greci e latini confronto (secoli XIII–XV).* Ed.: CORTESI, Mariarosa. Firenze, 2004. SISMEL, 37–62.

⁹⁰ Pócs: *i. h.* (4. jegyzet) 168.

lépésről lépésre mutatja meg a lélek megtisztulását, felemelkedését és átistenülését, azaz a Szentlélek megszerzésének útját.⁹¹ A szerző művének 29., utolsó előtti, a „Földi mennyország, azaz az áldott szenvedélytelenségről” szóló fejezetében írja le az emberi lélek által elérhető legmagasabb állapotot, amelyben az aszkéta „elméjét a teremtmények fölé emelte, minden érzékét alávetette az értelemnek, és azt az Úr színe elé állítva erejét meghaladó szolgálattal egyre feléje halad.” Ez az állapot Isten tökéletes ismerete, amelynél csak az angyaloké különb.⁹²

Érdekes módon szinte ugyanezekkel a kifejezésekkel és leírásokkal találkozunk Mirandola neoplatonikus Genezis-magyarázatában, a *Heptaplus*ban is, amelynek utolsó fejezetében a lélek tökéletes boldogságáról Pico a *Létra* szavaival beszél: „Vera autem et consummata felicitas ad Dei faciem contuendam, quae est omne bonum, ut ipse dixit, et ad perfectam cum eo principio a quo emanavimus unionem nos revehit et adducit.”⁹³ Erről a boldogságról pedig ugyancsak a *Létrához* hasonlóan írja, hogy ez csak az angyalok és az emberek kiváltsága,⁹⁴ a felemelkedésről pedig egyértelműen a *Létra* képeivel szól.⁹⁵ A kötet tehát – amint összeállítása, a benne megőrzött szövegek együttese és az illuminációk is elárulják – a Firenzében formálódó új humanista teológia legfrissebb irányait tükrözi.⁹⁶

⁹¹ A műről és szerkezetéről lásd: CHRYSSAVGIS, John: *John Climacus: from the Egyptian Desert to the Sinaite Mountain*. London, 2004. Ashagte Publishers, 21–41; ill. VÖLKER, Walther: *Scala Paradisi*. Wiesbaden, 1968. F. Steiner.

⁹² PG 88, 1148. Traversari fordításában: „mentem vero supra creaturam omnem elevans omnes sibi subiecit sensus atque vultui domini animam sistens supra virium suarum modum [...] perfectam cognitionem Dei ab angelis secundum esse aiunt.” Cf. Bp. OSzK, Clmae 344, 168r.

⁹³ *Heptaplus* 7P: *De hominis dignitate; Heptaplus; De ente et uno; e Scritti vari*. Ed.: GARIN, Eugenio. Torino, 2004. Nino Aragno, 332.

⁹⁴ GARIN: *i. m.* (93. jegyzet) 334: „Ideoque solus homo et angelus ad eam sunt facti felicitatem, quae est vera felicitas.”

⁹⁵ Vö. *Oratio de hominis dignitate*: „ascendamus, donec in sinu Patris qui super scalas est tandem quiescentes, theologica felicitate consummabimur.” (BAUMGARTEN, Norbert: *Pico della Mirandola Über die Würde des Menschen*. Hamburg, 1990. Meiner Verlag, 14–16) Vö. mindezt a *Létra* jánosi képeivel a mű 30. fejezetében (PG 88, 1160) Traversari fordításában: „Ascendamus queso prompte et fideliter intellectualem hunc atque celestem ascensum cuius quidem initium est terrenorum omnium abrenuntiatio finis vero caritatis Deus.” (Bp. OSzK: Clmae 344, f. 173v–174r.). A felemelkedés picói tanításáról részletesen l. BLACK, Crofton: *Pico's Heptaplus and Biblical Hermeneutics*. Leiden, 2006. Brill, 189–205. A picói gondolat forrásairól részletesen l. IDEL, Moshe: *The Ladder of Ascension – The Reverberations of a Medieval Motif in the Renaissance*. In: TWERSKY, Isadore: *Studies in Medieval Jewish History and Literature. II*. Cambridge–London, 1984. 83–93. Ő azonban nem ismeri fel a *Létra* és Pico hasonló vonásait, hanem helyette egy elég valószínűtlennek tűnő rabbinikus párhuzamot (Yohanan Alemanno [†1504] Genezis-kommentárja) igyekszik bizonyítani, s még egy, a rabbi és Mirandola közti esetleges találkozás hipotézisét is felvázolja.

⁹⁶ A *Létra* szellemisége és a firenzei újplatonizmus összefüggéseiről l. LACKNER: *i. h.* (38. jegyzet) 15–44: 17–18.

13. *Dionysius Areopagita 1.*

Modena, Biblioteca Estense: Cod. Lat. 1039 (Firenze, 1460–1470)
CSAPODI (1973), Nr. 230; CSAPODI (1990), Nr. 103.

Corpus Dionysiacum – CPG 6614

Az ún. *Corpus Dionysiacum* az Areoszipagoszi Dénesnek – Pál areoszipagoszi beszéde hatására megtért (ApCsel 17,34) tanítványának – tulajdonított művek sorozata. A korpusz négy nagyobb műből (*Mennyei hierarchia*, *Egyházi hierarchia*, *Az isteni nevekről*, *Misztikus teológia*) és tíz levélből áll.

Az iratoknak a keresztény teológiára tett hatását nehéz túlbecsülni. Nyugaton a 9. századtól fogva újabb és újabb latin fordításai készültek,⁹⁷ ám a korvinák nem e régi, hanem Traversari 1436-ban készült, sokáig a legkiválóbbnak tartott fordítását tartalmazzák.⁹⁸ A dénesi iratok természetesen a reneszánszra is óriási hatással voltak, s a 15. század második felének neoplatonikus teológiája megfellebbezhetetlen tekintélynek, a „keresztény teológia hercegének” tekintette Dénest.⁹⁹

14. *Dionysius Areopagita 2.*

Besancon, Ms 166 (Firenze, 1457)
CSAPODI (1973), Nr. 231; CSAPODI (1990), Nr. 2.

Corpus Dionysiacum – Traversari fordítása (későbbi beszerzés – a kódex eredetileg egy másik személy tulajdona lehetett, s Mátyás címerét az övére festették rá)

15. *Eusebius 1.*

BEK: Cod. Lat. 5 (Firenze, 1460–1470)
MEZEY (1961), Nr. 5; CSAPODI (1973), Nr. 250; CSAPODI (1990), Nr. 10.; MEZEY–TÓTH (2006), Nr. 5.

f. 1–79: *Chronica* – CPG 3494

⁹⁷ A latin fordításokról l. CHEVALLIER, Philippe: *Dionysiaca; Recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopage. I–II.* [Paris-Bruges], [1937–1951]. Desclée, de Brouwer & Cie. Ill. újabban: *Re-thinking Dionysius the Areopagite.* Eds.: COAKLEY, Sarah, STANG, Charles L. Chichester, 2009. Wiley–Blackwell, 71–136.

⁹⁸ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 159–162; ill. EKLER Péter: *Adalékok a corvinák történetéhez 2. Görög szerzők latin fordításai* = Magyar Könyvszemle (124.) 2008. 233–245.

⁹⁹ Pico della Mirandola: *Commento.* In: GARIN: *i. m.* (93. jegyzet) 462: „Dyonisio Areopagita, principe de’ teologi cristiani.” Minderről l. MONFASANI: *i. h.* 1987. (34. jegyzet) 189–219; ill. a késői 15. század keresztény neoplatonizmusának vonatkozásában l. CRISTIANI, Marta: *Dionigi dionisiaco. Marsilio Ficino e il Corpus Dionysianum.* In: *Il Neoplatonismo nel Rinascimento.* Ed.: PRINI, Pietro. Firenze, 1993. 185–203.

Az egyháztörténetéről ismert Caesareai Euszebiosz világkrónikája kizárólag egy örmény verzióban és Jeromosnak a budapesti korvinában is olvasható latin fordításában maradt fenn. A korvinában feltehetőleg a történeti munkák között kaphatott helyet.

16. Eusebius 2.

BEK: Cod. Lat. 6 (Firenze, 1460–1470)
MEZEY (1961), Nr. 6; CSAPODI (1973), Nr. 252; CSAPODI (1990), Nr. 11; MEZEY–TÓTH (2006), Nr. 6.

f. 1–182v: *Praeparatio Evangelica* CPG 3486

Euszebiosz 4. századi művét, melyet a pogány értelmiség számára írt azzal a határozott céllal, hogy a pogány szerzők műveiből vett számtalan idézettel bizonyítsa, hogy Krisztus az igaz Isten, Geórgiosz Trapezuntiosz fordította latinra 1448-ban.¹⁰⁰ A könyvet a reneszánsz nagyon nagyra értékelte, egyrészt a rengeteg, csak itt megőrzött antik töredék miatt, másrészt azért, mert Euszebiosz írása volt a legfontosabb bizonyíték arra, hogy az emberi ősvallás, a neoplatonizmus ‘*prisca religio*’-ja voltaképpen a kereszténység egy Krisztus előtti formája.¹⁰¹

17. Hieronymus 1.

Bécs, ÖNB: Cod. Lat. 930 (Sigismondo Sigismondi, Firenze, 1488)
CSAPODI (1973), Nr. 330; CSAPODI (1990), Nr. 186.

1. f. 1r–119v: Hieronymus: *Expositio Evangelii secundum Matthaeum* CPL 590
2. f. 120r–147r: Ps.-Hieronymus: *Expositio Evangelii secundum Marcum* CPL 632¹⁰²
3. f. 147v–205v: Hieronymus: *Commentarius in Ecclesiasten* CPL 583
4. f. 206r–215r: *Evangelium Ps.-Matthaei cum epistolis Hieronymi et Chromatii* CANT 51
3. f. 215r–215v: Ps.-Epiphanius: *Vita Mariae – Epitome* CANT 91
6. f. 215v–216r: Hieronymus ad Chromatium et Heliodorum: *Hanc sibi regulam beata Maria* CPPM II 920
7. f. 216r–217r: Ignatius Antiochenus: *Epistolae IV Mediaevales* CPG 1028
8. f. 217r–221v: Exemplum epistole quam misit rex Abgarus Christo et responsio Christi ad eum per eiusdem epistolam et historia de sudario (*Abagarus rex civitatis*)

¹⁰⁰ MONFASANI, John: *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*. Leiden, 1976. Brill, 72–73; ill. MONFASANI, John: *Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*. Binghamton, New York, 1984. 721–726. L. még EKLER: *i. h.* 2007. (59. jegyzet) Nr. 7.

¹⁰¹ A ‘*Praeparatio Evangelica*’ fogalmának jelentőségéről l. EDELHEIT: *i. m.* (2. jegyzet) 230–235.

¹⁰² A Márk-evangéliumhoz írott magyarázatok valójában nem Jeromos eredeti művei, hanem egy 7. századi ír szerző evangéliumkommentárja, amely Jeromos neve alatt maradt fenn; vö. BISCHOFF, Bernard: *Wendepunkte in der Geschichte der lateinischen Exegese im Frühmittelalter*. = *Sacris Erudiri* (6.) 1957. 189–281: 257–259.

Edesse Casme filius regni ipsius anno xxx imperii Tiberii cesaris anno xviii misit Rome legatos Ananiam videlicet illustrem et...) BHL 4214

9. f. 222r–238v: *Abutalib Saraceni et Samuelis Iudaei disputatio* Kaeppli 147.

Az érdekes összetételű korvinát, amelynek legnagyobb részét Jeromos exegetikai művei alkotják, azért vettem a görög atyák művei közé, mert tartalmaz néhány kisebb, de igen érdekes görögből fordított darabot. Leírása Csapodi Csaba 1973-as katalógusában hibás és félrevezető,¹⁰³ a jóval pontosabb 19. századi bécsi katalógus pedig, amelyet Csapodi 1990-es leírása is követ, nem azonosítja a benne megőrződött darabokat.¹⁰⁴

Az már első pillantásra szembeötlő, hogy a kódex egy görög apostoli atya, Antiokhiai Szent Ignác négy levelének latin verzióját tartalmazza, ám ezek voltaképpen nem fordítások: Ignác és Szűz Mária levelezése ugyanis minden bizonnyal latin nyelven íródott középkori „hamisítvány”, amely a 15. században rendkívül népszerű lett, s rengeteg kéziratba bekerült.¹⁰⁵ Jóval érdekesebb azonban az 5. számú darab, amely egy Epiphániosz nevű bizánci szerzetes Mária-életrajzának (BHG 1049) latin nyelvű kivonatát tartalmazza.¹⁰⁶ A görög szöveget már a 12. században latinra fordította egy Paschalis nevű szerzetes.¹⁰⁷ A korvina szövege azonban nem ezt a változatot tartalmazza, hanem egy ez ideig kiadatlan, latin nyelvű rövidített életrajzot, amely vagy a teljes görög szövegből vagy annak egy görög nyelvű kivonatából készült önálló kompiláció.¹⁰⁸ A rövid Szűz Mária-életrajz e verziója unikumnak számít, s a bécsi korvinán kívül egyetlen 14. századi firenzei kódexből ismeretes.¹⁰⁹ A korvinát tehát minden bizonnyal ezen kézirat alapján készíthették, amit az is megerősít, hogy a szöveg korvinabeli kontextusa pontosan megegyezik a firenzei kódex összetételével.¹¹⁰

¹⁰³ CSAPODI (1973) Nr. 330. annak ellenére, hogy adatait szemmel láthatólag a bécsi katalógusból másolja, összekavarja az apokrifek sorrendjét, s az Epiphániosz-szöveget az utána következő ún. Mária-regulával.

¹⁰⁴ *Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. Wien, 1864. Gerold, 158–159; ill. CSAPODI (1990) Nr. 186.

¹⁰⁵ *Patres Apostolici. II.* Hrsg.: FUNK, Franz-Xaver, DIEKAMP, Franz. Tübingen, 1913. lxi–lxiv. A levélváltás bekerült például egy másik 16. század eleji hazai vonatkozású kódexbe, Thurzó János boroszlói püspök kéziratába is: Vat. Lat. 524, f. 155–157v.

¹⁰⁶ Az Epiphániosz-féle Mária-életrajzról részletesen I. MIMOUNI, Simon C.: *Les Vies de la Vierge; État de la question.* = *Apocrypha* (5.) 1994. 211–248; 223–228.

¹⁰⁷ FRANCESCHINI, Ezio: *Studi e note di filologia latina medievale*. Milano, 1938. 111–124.

¹⁰⁸ Erre a megállapításra jutott DOLBEAU, François: *De vita et obitu prophetarum. Une traduction médiolatine des vies grecques des prophètes.* = *Revue Bénédictine* (100.) 1990. 507–531; 511–513.

¹⁰⁹ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Sancta Croce Plut. XV. Dext. 12., f. 7–7v.

¹¹⁰ A kódex az apokrif Máté-evangéliummal kezdődik (f. 1–7), amit az Epiphániosz-féle Mária-életrajz e kivonata követ (f. 7–7v), majd a Mária-regula következik (f. 7v–8), utána Ignác levelei (f. 8r–8v), Abgár levele és Krisztus válasza (f. 8v–12), majd utána az Areopagita egy apokrif levele (CPG 6631). Vö. BANDINI: *i. m.* (66. jegyzet) 474–475.

Érdekes lenne alaposabban megvizsgálni, vajon miért rendelték meg 1488 körül a Didymus-korvina scriptorától, Sigismundus de Sigismundistól ezt a furcsa összetételű kéziratot. A magyarázatot talán a humanizmusnak a levél műfaja iránti lelkesedésében kell keresnünk, hiszen a kézirat csaknem minden darabja levél,¹¹¹ illetve az utolsó egy dialógus. Mindemellett azonban az is feltűnő, hogy a szövegek milyen szorosan kapcsolódnak Mária személyéhez és rajta keresztül a megtestesülés misztériumához, amely talán a humanista teológia O'Malley által 'inkarnációs szoteriológiá'-nak nevezett vonulatához kapcsolódik.¹¹²

18. Johannes Climacus

Bp. OSzK: Clmae. 344 (1470)

CSAPODI (1973), Nr. 357; CSAPODI (1990), Nr. 26.

1. ff. 1r–2v *Ambrosii Traversari praefatio*. (*Ambrosii Traversarii Latinae Epistolae II*, Bologna: Forni, 1968, 962–964)
2. ff. 2r–6v. *Vita S. Iohannis Climaci auctore Daniele monacho*. (BHG 882c; BHL 4381)
3. ff. 6v–7r: „*Epistola Iohannis abbatis raitensis et Iohannis Climaci epistulae mutuae*” (BHG 883d, CPG 7850)
4. ff. 8v–173v: *Scala Paradisi* (CPG 7852)
5. ff. 173v–174r: [*Praefatiuncula*] (BHG 882f; CPG 7851)
6. ff. 174r: [*Exhortatio ad ascensum sanctae scalae*]
7. ff. 174v–185v. „*Ad pastorem liber*.” (CPG 7853)
8. ff. 186r–189r: „*Commendatio precendtis operis a Iohanne abbate Raitensis cenobii...*”

A climacus-korpusz Traversari fordításában. A szövegről l. fentebb a Didymus-korvina kapcsán.

19. Pamphilus

Würzburg, UB: Mss. th. q. 6 (1466–1470)¹¹³

CSAPODI (1973), Nr. 473; CSAPODI (1990), Nr. 215.

1. f. 1–2v: Hieronymus de viris illustribus, cap. 75: *De Pamphilo*
2. f. 3–57: Pamphilus: *Apologia pro Origene* CPG 1715.

¹¹¹ Az apokrif Máté-evangélium ugyanis Jeromos bevezető levelével kezdődik, s ehhez csatolozik az Epiphaniosz-kivonat, mely után a regula következik, melyet megint Jeromos levele vezet be, majd Abgár, illetve maga Krisztus levelei következnek, végül Ignácé és maga Szűz Mária írásai. A humanista levélkultusról l. CLOUGH, Cecil H.: *The Cult of Antiquity: Letters and Letter Collections*. In: CLOUGH, Cecil H.: *Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honor of Paul Oscar Kristeller*. Manchester, 1976. Manchester University Press, 33–67.

¹¹² O'MALLEY: *i. m.* (39. jegyzet) 138–142.

¹¹³ A kötet CSAPODI-féle feltárásában a művek sorrendje felkeveredett, és Jeromos a kódexben első helyen szereplő írását CSAPODI a kötet végére helyezi. A kézirat pontos feltárását l. THURN, Hans: *Die Handschriften der Zisterzienserabtei Ebrach*. Wiesbaden, 1970. Harrassowitz, 60.

A kötet Pamphilosz, a 3. századi vértanú püspök Órigenész védelmében írott apológiájának latin fordítását tartalmazza, melyet még Rufinus készített az első Órigenész-vita küzdelmei közepette a 4. század végén.¹¹⁴ Az *Apologia* latin fordítása a korai kódexekben többnyire nem szokott önállóan állni, hanem általában Órigenész valamely művét, leggyakrabban a *De principiis* szintén Rufinus által készített latin fordítását kíséri.¹¹⁵ Az, hogy a korvinában önállóan szerepel, valószínűleg Órigenész 15. századi „reneszánsza”,¹¹⁶ illetve az erre adott egyházi reakció következménye lehet.¹¹⁷

20. Miscellanea III.

Modena, Biblioteca Estense: Lat. 391 (Firenze, 1487)

Chrysostomus-kötet

CSAPODI (1973), Nr. 875; CSAPODI (1990), Nr. 89.; *Nel segno del Corvo*. Modena, 2002. II Bulino, 145–147.

1. f. 1–21v: Chrysostomus: *Ad Demetrium de compunctione liber I*. CPG 4308 (*Cum intueor te beate Demetri frequenter insistentem mihi et omni cum vehementia exigentem de cordis compunctione...*)

2. f. 22–35: Chrysostomus: *Ad Stelechium de compunctione liber II* CPG 4309 (*Et quomodo poterit fieri quod imperas o homo dei Stelechi ut anima infirma et frigida compunctionis verba pariat. Ego enim...*)

3. f. 35v–44r: Chrysostomus: *Ad Theodorum lapsum* CPG 4305(1) (*Si fletus posset et gemitus per litteras nuntiari redundantiam lachrymis et suspiriis profecto ad te scriptam misissem...*)

4. f. 44v–81r: Chrysostomus: *De reparatione ad Theodorum* CPG 4305(2) (*Quis dabit capiti meo aquam... opportunius nunc a me quod tunc a propheta diceretur licet enim non urbes...*)

5. f. 81v–102v: Chrysostomus: *Quod nemo leditur* CPG 4400 (*Scio quod crasioribus quibusquam...*)

6. f. 103r–144r: Chrysostomus: *Homeliae VII. de laudibus Pauli Apostoli* CPG 4344

7. f. 144r–144v: *Hic inferius notabimus civitates et loca per quae beatissimus paulus iter faciens... A Damascio incoepit et ascendit in Ierusalem...*

8. f. 145r–149v: *Epistola Dionysii de martyrio Petri* CPG 6631 (=BHL 6671) (*Salute te divinum discipulum et filium spiritualis et veri patris et boni amatoris qui consummasti...*)

¹¹⁴ Minderről I. JUNOD, Éric: *L’auteur de l’Apologie pour Origène traduite par Rufin. Les témoignages contradictoires de Rufin et de Jérôme à propos de Pamphile et d’Eusèbe*. In: *Recherches et Tradition, Mélanges patristiques offerts à Henri Crouzel*. Paris, 1992. 165–179.

¹¹⁵ *Pamphile Eusèbe de Césarée: Apologie pour l’Origène*. Texte critique, traduction et notes: AMACKER, René, JUNOD, Éric. Paris, 2002. Cerf, 146, 151.

¹¹⁶ Órigenész 15. századi újralfedezéséről I. WIND: *i. h.* (16. jegyzet) 412–24.

¹¹⁷ Vö. minderről: CROUZEL, Henri: *Une controverse sur Origène à la Renaissance. Jean Pic de la Mirandole et Pierre Garcia*. Paris, 1977. Vrin; ill. SCHÄR, Max: *Das Nachleben des Origenes im Zeitalter des Humanismus*. Basel–Stuttgart, 1979. 126–143, ahol részletesen bemutatja Pamphilosz Apológiájának szerepét az 1486–1487-ben lezajlott vitában.

9. f. 150r–219: Basilius (Ancyranus): *De vera virginitate* CPG 2827

10. f. 220r–232r: Basilius: *De legendis gentilium libris* CPG 2867

A modenai Aranyszájú-gyűjtemény szintén érdekes darab, mivel az Aranyszájú műveinek középkori hagyományait egyesíti a humanista újításokkal. Így kapnak helyet benne a korai fordítások (1–5), amelyek a 38 darabot magába foglaló középkori Aranyszájú-gyűjteményekből származnak, s valószínűleg a 6. századi Anianus Celensis latin fordításai.¹¹⁸ Ezek mellé illesztették be az Aranyszájú hét, Pál apostolról írt homíliájának szintén Anianus-féle fordításait annak járulékaival, a Pál apostol utazásairól (7) és haláláról (8) tudósító szövegekkel együtt. A kézirat végére azonban két humanista fordítás, Ankürai Vazul (9) és Nagy Szent Vazul (10) egy-egy írása került, melyeket a 15. században még egységesen Nagy Szent Vazulnak tulajdonítottak. Az egyik, a *Szüesség dicsérete* Traversari fordítása, melyet az előszó tanúsága szerint a kamalduli rend reformjának jegyében és a szöveg szépsége miatt készített 1424-ben,¹¹⁹ a másik az egyik legnevezetesebb Vazul-munka, a humanizmus egyik legkedveltebb írása, az *Intés az ifjakhoz*, melynek óriási hatása volt az antikvitás reneszánszában,¹²⁰ s melyet Hess András 1473-ban nyomtatásban is megjelentetett.

A kötet összeállításának hátterére egyelőre nem sikerült magyarázatot találnom, s nem találtam más hasonló struktúrájú humanista kéziratokat sem. Annyi azonban biztos, hogy tudatos válogatással állunk szemben, hiszen a kézirat első felének darabjai, amelyek az először André Wilmart által leírt 38 darabos középkori latin Chrysostomus-gyűjteményből származnak,¹²¹ egyértelműen más sorrendben állnak, mint a középkori kéziratokban, s ehhez a megváltoztatott korpuszhoz illesztették hozzá a kódexben Traversari újabb Vazul-fordításait. A válogatás szempontjainak megértéséhez valószínűleg fontos lenne a címlap illuminációjának vizsgálata is, amely talán magyarázatot adhatna arra, miért kerültek éppen ezek a művek egymás mellé. A kötet marginális jegyzeteiben egyébként szépen látszódnak a szövegek korabeli értékelésének, a Monfasani által 'retorikus olvasás'-nak nevezett jelenség nyomai. Egy glosszátor (talán a scriptor maga?) ugyanis a margóra többször retorikai jellegű megjegyzéseket tett (f. 22r: Exemplum, Applicat comparationem, Similitudo, f. 27r Argumentum a minori stb.).

21. Origenes

Beatrix kódexe

Modena, Biblioteca Estense: Lat. 458 (Firenze, 1480–1485)

¹¹⁸ A középkori hagyományról l. WILMART, André: *La collection des 38 homelies latines de Saint Jean Chrysostome*. = Journal of Theological Studies (19.) 1918. 305–327.

¹¹⁹ STINGER: i. m. 1977. (10. jegyzet) 126–127, 167.

¹²⁰ SCHUCAN, Luzi: *Das Nachleben von Basilius Magnus Ad adolescentes. Ein Beitrag zur Geschichte des christlichen Humanismus*. Geneve, 1973. Droz.

¹²¹ A kódex darabjai a középkori hagyományban: 1. = Wilmart 40; 2. = Wilmart 41; 3. = Wilmart 30, 4. = Wilmart 42; 5. = Wilmart 39.

CSAPODI (1973), Nr. 462; CSAPODI (1990), Nr. 101, *Nel segno del Corvo*. Modena, 2002. Il Bulino, 145–147.

1. f. 1–51v: Origenes: *In Genesim homiliae XVI* CPG 1411
2. f. 52–95: Origenes: *In Exodum homiliae XIII*. CPG 1414
3. f. 95–160: Origenes: *In Leviticum homiliae XVI* CPG 1416

Az Órigenész-kézirat a patrisztikus anyag talán egyik legérdekesebb kódexe, amely ugyan nem Mátyás, hanem Beatrix számára készült, mégis nagyon fontos darabnak tűnik. A kódex szerzője, Órigenész és a téma maga, a Genézis könyvének magyarázata a korabeli Firenze humanista teológiájának egyik legvitatottabb kérdése volt. Tudjuk, hogy Pico gondolkodásában milyen fontos szerep jutott a Genézis könyvének, illetve ezen keresztül az ember teremtésének, istenképiségének és méltóságának, és – mint erről már szintén szó volt – ezek bemutatásában jelentős mértékben támaszkodott Órigenész műveire;¹²² olyannyira, hogy 1486–1487-ben *Apológiájában* emiatt külön is védekeznie kellett.¹²³ Órigenész Genézis- és Ószövetség-homiliáinak jelentőségéről mi sem tanúskodik jobban, mint hogy egy tartalmában és felépítésében igen hasonló firenzei kódexet maga Pico della Mirandola használt és látott el széljegyzetekkel.¹²⁴ Mirandola kódexe mellett létezik még egy másik, igen hasonló firenzei darab is, amelyet X. Leó pápa (Giovanni de Medici) címere díszít.¹²⁵ Nem lehetetlen, hogy ez a darab – néhány más, szintén Leó címerét tartalmazó kódexszel együtt – eredetileg Mátyás számára készült, de halála miatt már nem került Magyarországra, és Firenzében, a Medici család birtokában maradt.¹²⁶ Lehetséges tehát, hogy más kódexekhez hasonlóan¹²⁷ Órigenész Ószövetség-homiliáiból is kettő volt a könyvtárban, s Beatrix mellett Mátyásnak is meg lehetett a maga Órigenész-kötete.

Így talán nem tévedünk, ha az Órigenész-kódex (talán kétszeres) megrendelését a firenzei neoplatonizmus szellemi környezetével állítjuk kapcsolatba. Ezt a felté-

¹²² Vö. MONNERJAHN, Engebert: *Giovanni Pico della Mirandola: ein Beitrag zur philosophischen Theologie des italienischen Humanismus*. Wiesbaden, 1960. F. Steiner, 185–190; ill. újabban MAHONEY, Edward P.: *Giovanni Pico della Mirandola and Origen on Humans, Choice, and Hierarchy*. = *Vivens Homo* (5.) 1994. 359–376.

¹²³ Minderről l. fentebb a Didymus- és a Pamphilus-korvina kapcsán mondottakat.

¹²⁴ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Fiesolano 53. A kódexről részletesen: *Umanesimo...* (62. jegyzet) 370–373.

¹²⁵ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 22. 10.

¹²⁶ X. Leó „korvinagyánus” kódexeiről l. DILLON BUSSI, Angela: *Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról*. In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján. 2002. május 16–augusztus 20*. Szerk.: KARSAY Orsolya. Bp. 2002. OSzK, 55–62.

¹²⁷ Így például Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajza, amely Beatrixnak és Mátyásnak egyaránt megvolt. Vö. Bp. OSzK, Clmae 160 (Mátyás példánya), ill. Bp. EK, Cod. Lat. 4. (Beatrix példánya, a f. Iv-ön Beatrix saját kezű bejegyzésével: VÉRTESY Miklós: *Titkosírás egy Corvinában*. = Magyar Könyvszemle [77.] 1961. 167–169).

telezést tovább erősítheti a kódex címlapjának teremtésábrázolása is, amely a kor egyik legkedveltebb témáját, a Hexaemeront, azaz a Teremtés hat napját, illetve azon belül az ember teremtését ábrázolja. Ennek vizsgálatára azonban mindeddig tudomásom szerint még nem vállalkoztak, holott valószínűleg érdemes lenne összevetni az illusztrációkat a korabeli Firenze, Ficino és elsősorban Pico Genezis-értelmezésével.

Tanulságok

A latin nyelvű görög patrisztikus kódexanyag áttekintése után megerősíthetjük azt a korábban már hangoztatott megfigyelést, miszerint Mátyás könyvtár-építő tevékenysége a humanista patrisztikus fordítások második és harmadik korszakának határán kezdődött el. Jól láttuk, hogy az első korszak szinte taláalomra kiválasztott, alkalmi fordításai, melyeket akkoriban vagy önállóan, vagy néhány egyidőben elkészült fordítással, esetleg hasonló tematikájú antik szövegekkel együtt másoltak (talán a *Mennyei Létra*¹²⁸ és Aranyszájúnak a papi méltóságról írott műve¹²⁹ kivételével), nemigen fordulnak elő a fennmaradt kötetek között. Ha elő is bukkannak ilyen szövegek, azok többnyire nem önállóan, hanem egy-egy határozott céllal összeállított gyűjtemény darabjai között tűnnek fel – ahogyan épp a Didymus-korvinába másolt *Létra* példáján láthattuk – s ilyenkor már többnyire a szöveg, illetve a fordítás eredeti céljától és rendeltetésétől eltérő funkcióban állnak.

Nagyjából ugyanez igaz a második korszak, a firenzei zsinat teológiai vitáival kapcsolatos fordításokra is. Igaz ugyan, hogy a kor legfontosabb frissen lefordított teológiai munkái, Nagy Szent Vazul Szentlélekről írott művei (OSzK: Clmae 415) vagy Alexandriai Szent Cirill *Thesaurusa* (OSzK: Clmae. 358) és Nagy Szent Athanáz zsinati iratai 1430 táján felfedezett fordításainak 1470 körüli másolata (ÖNB: Cod. Lat. 799) mind megvoltak a könyvtárban, ezek azonban a rejtélyes Damasce-nus-korvina (OSzK: Clmae 345) kivételével láthatóan nem a király által külön megrendelt díszkódexek voltak, sokkal inkább másodlagos beszerzéseknek, illetve más könyvtárak rekvirált vagy esetleg Budán maradt darabjainak tűnnek. Az Athanasius-korvina például – mint láttuk – sokkal inkább egy dogmatikai viták során használatos „munkapéldánynak” tűnik, mint igazi humanista reprezentációs kötetnek. Ugyanez igaz Nagy Szent Vazul Szentlélekről írott művének példányára is, amely – ha hihetünk a jelenlegi címer alatt látható nyomoknak – eredetileg talán Vitéz Jánosé lehetett. A Kelemen-féle *Recognitionest* (BEK Cod. Lat. 3) és Eusebiosz krónikáját (BEK: Cod. Lat. 5) viszont nem annyira „egyházi” jellegük, sokkal inkább történeti forrásértékük miatt, történeti munkákként rendelhették meg.

Mindezek fényében tehát érdekes kép rajzolódik ki előttünk, hiszen a „maradék”, a király számára külön megrendelt patrisztikus anyag láthatóan az 1480–1490 kö-

¹²⁸ Bp. OSzK, Clmae 344.

¹²⁹ Bécs, ÖNB, Cod. Lat. 977.

zötti időszakból származik, s amint a könyvdíszítésekből és a tartalmi feltárás során napvilágra került szövegforrásokból és párhuzamokból kiderül, rendkívül szorosan kötődik Firenzéhez.¹³⁰ Feltűnő tehát, hogy az ebben az időszakban beszerzett anyagban – ahogyan arra már Pócs Dániel is felhívta a figyelmet¹³¹ – milyen nagy az egyházi jellegű, patrisztikus irodalom aránya. Pócs szerint ez a királyi udvar és a firenzei neoplatonikus szellemi mozgalmak közötti intenzív kapcsolattal magyarázható, s párhuzamba állítható a Mediciek korabeli könyvtárpolitikájával, amelyben ugyancsak kiemelt szerepet játszottak az egyházi szerzők művei.¹³²

Firenzében ugyanis – mint arról már többször is szó esett – éppen ebben az időben formálódott az az új, szinkretisztikus jellegű, neoplatonikus, rabbinikus és keresztény elemeket ötvöző humanista teológia, amelyet Ficino, s elsősorban Pico della Mirandola neve fémjelez, s amely számára az egyházatyák, különösen Dénes és Órigenész a ‘Platon Christianus’, a keresztény platonizmus eszményített megtestesítői voltak. Ráadásul e filozófia kibontakozásának és fejlődésének egyik legfontosabb területe az ember és a világ, illetve az ember világban betöltött méltóságának megértése és hirdetése volt, amelyet leginkább az embernek Isten képe és hasonlatossága szerinti teremtésében véltek felfedezni. Ennek megfelelően a kor filozófiai szövegeinek egyik legfontosabb témája a Teremtés, a világ, a látható és láthatatlan világrend és benne az ember létrejöttének kérdése volt, amelyet többnyire a bibliai Genézis könyve, illetve annak újabb és újabb értelmezési kísérletei kapcsán próbáltak megérteni és kifejtetni.

Érdekes módon mindaz, amit a kódexek tartalmának a korabeli szellemi és ideológiai kontextus fényében történő vizsgálata során megfogalmaztunk, határozottan beilleszthető ebbe a képbe. Láthattuk, hogy a patrisztikus kódexek milyen szoros kapcsolatban állnak a kor legaktuálisabb filozófiai problémáival. Ezt a szoros függést és a korabeli szellemi áramlatokra való különleges érzékenységet mutatta ki Pócs Dániel is a Didymus-korvina kapcsán, s véleményem szerint ugyanez az aktualitás és modernség érezhető a többi darab szövegén is, Areopagita Dénes műveitől, Nagy Szent Vazul *Hexaameron*-ján át a Pamphilus-, Aristeas- vagy Hieronymus-korvina jelenlététől egészen Beatrix Origenes-kódexéig.

A könyvtár összetétele és a beszerzési politika megértéséhez tehát fontos lenne részletesen feltárni a budai udvarnak a firenzei neoplatonizmushoz fűződő kapcsolatát. Annak szellemi atmoszférája ugyanis alapvető hatást gyakorolt a Mediciek könyvgyűjtésére is,¹³³ amely számos ponton párhuzamba állítható a Corvina összetételével is. Ehhez alapvető fontosságú lenne az egyes kódexek további – a Didymus-korvinához hasonló – részletes szellem- és művészettörténeti elemzése, ami

¹³⁰ Az Athanasius-korvina mellett közvetlen szövegforrást sikerült kimutatni a Didymus-korvina és a Hieronymus-korvina esetében is, s nagyon valószínű a firenzei mintapéldány az Aristeas- és az elpusztult varsói Chrysostomus-kódex mögött is, ez azonban még további vizsgálatokat igényel.

¹³¹ Pócs: *i. h.* (4. jegyzet) 161.

¹³² Vö. Pócs: *i. h.* (4. jegyzet) 161, 605. jegyzet is.

¹³³ Vö. FRYDE, Edmund B.: *The Library of Lorenzo de' Medici*. In: FRYDE, Edmund B.: *Studies in Humanism and Renaissance Historiography*. London, 1983. Hambledon Press, 159–227: 169, 183.

különösen ígéretesnek tűnik az Origenes-kódex esetében. De jó lenne kiterjeszteni a vizsgálatot a latin atyák műveire és a könyvtár görög nyelvű anyagára is, amelyet szemmel láthatólag szintén ezekben az években kezdtek el tudatosan bővíteni, s amelyben – ha hihetünk Brassicanus 1525-ös beszámolójának – szintén igen nagy arányban voltak jelen görög nyelvű patrisztikus kéziratok, amelyek között feltűnően hangsúlyosan szerepeltek a különböző Genézis-magyarázatok.¹³⁴ Mindez pedig talán arra enged következtetni, hogy Mátyás, illetve könyvtárának összeállítói megfogadták Mirandola szavait, aki szerint „emberi méltóságunk megértéséhez a teológusokat kell ismernünk”.¹³⁵

Rövidítések

BHG	HALKIN, François: <i>Bibliotheca hagiographica graeca</i> . Bruxelles, 1957. Société des Bollandistes. /Subsidia hagiographica 8a./
BHL	<i>Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis</i> . I–II. Bruxelles, 1898–1901. Société des Bollandistes.
BLOOMFIELD	BLOOMFIELD, Morton W. et al.: <i>Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500</i> . Cambridge, 1979. The Medieval Academy of America.
CANT	GEERARD, Maurice: <i>Clavis Apocryphorum Novi Testamenti</i> . Turnhout, 1992. Brepols.
CAVT	HALEWYCK, J.-C.: <i>Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti</i> . Turnhout, 1998. Brepols.
CPG	GEERARD, Maurice: <i>Clavis Patrum Graecorum</i> . I–IV. Turnhout, 1974–1983. Brepols.
CPL	DEKKERS, Edgar: <i>Clavis Patrum Latinorum</i> . Turnhout, 1995. Brepols.
CPPM	MACHIELSEN, J.: <i>Clavis Patristica Pseudepigraphorum Medii Aevi</i> . IA–B: <i>Homiletica</i> . Turnhout, 1990. Brepols.; IIA: <i>Theologica, Exegetica</i> ; IIB: <i>Ascetica, Monastica</i> . Turnhout, 1994. Brepols.
CSAPODI (1973)	CSAPODI Csaba: <i>The Corvinian Library: History and Stock</i> . Bp. 1973. Akadémiai.
CSAPODI (1990)	CSAPODI Csaba: <i>Bibliotheca Corviniana</i> . Bp. 1990. Helikon.
KAEPPELI	KAEPPELI, Thomas: <i>Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi</i> . I–III. Roma, 1970–1980.

¹³⁴ Brassicanus saját bevallása szerint főleg patrisztikus jellegű görög kódexeket vitt magával Budáról, s név szerint a következőket említi: *Chrysostomi diversa in sanctos encomia*, *Origenis librorum Epitome per Gregorium Theologum et Basilium magnum digesta* (minden bizonnyal a *Philocalia* CPG 1502), *Severiani Gabalorum episcopi in Genesim conciones xiiii* (CPG 4194?), *Gregorii Nysseni in Genesim enarrationes* (CPG 3154?), *Basilii Magni Hexaemeron integrum* (SALVIANUS: *i. m.* [58. jegyzet] 21), amelyek ugyanerről az alapvetően Genézis-értelmezésre koncentrálnak.

¹³⁵ Pico Heptaplus. 7.P; GARIN: *i. m.* (93. jegyzet) 332: „Audiamus igitur sacros theologos dignitatis nostrae nos admonentes.”

- MEZEY (1961) MEZEY László: *Codices Latini medii aevi Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961.
- MEZEY–TÓTH (2006) MEZEY László–TÓTH Péter: *Catalogus codicum Latinorum medii aevi Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Bp. 2006. (www.manuscripta-mediaevalia.de/hs/kataloge/budapest_07_04.pdf)

PÉTER TÓTH

Greek Church Fathers in the Bibliotheca Corvina of King Matthias of Hungary II.

The second part of the paper is an analysis of the extant patristic material of the Corvina, focusing on the Latin translations of the works by the Greek church fathers. First there is an alphabetical repertory of the manuscripts based on the latest list of the authentic „corvinas” reconstructed by Edit Madas. Every item of this repertory is provided with a detailed description of its content, since several, even very well known volumes have still not been thoroughly investigated from this point of view. In the course of describing the contents I tried to find the archetypes and the parallels of these volumes in other humanist manuscripts and place them in the wider context of the ideologies of fifteenth century Italy. After the individual examination of the single pieces an attempt has been made to draw some general conclusions about the character of the extant material and its relation to the history of the reception of the church fathers in fifteenth century Europe. This resulted in a hypothesis that the intentional acquisition of the Latin translations of Greek patristic works seems to represent a later stage in the history of the Corvinian Library. This view is supported by such luxuriously illuminated patristic volumes as the Didymus-Corvina or the manuscript of Origen’s works, but also some other pieces as the collection of Marian texts or the so-called Damascenus-Corvina. This curious interest towards the patristic material at the end of the fifteenth century seems to be connected with the new humanist theology of late fifteenth century Florence and its special emphasis on the dignity of man in God’s creation and with the renewed attention Florentine humanists paid to the interpretation of the Book of Genesis and especially of the description of the creation of man in it.